

JEDNO POVIJESNO-ETNOLOŠKO TUMAČENJE KUĆANSTAVA, NA PRIMJERU VLASTELINSTVA CERNIK OD 1760. DO 1850. GODINE

JASNA ČAPO

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

Autorica analizira veličinu i strukturu kućanstava na jednome vlastelinstvu u građanskoj Slavoniji na temelju nekih etnoloških principa, pretpostavki i metoda: holizam, integracija kulture, kontrolirana komparacija i dinamičko poimanje kućanstava. Autorica postavlja hipotezu o korelaciji veličine i strukture kućanstava, sinkronijski i dijakronijski, u lepezi demografskih, društvenih, kulturoloških, gospodarstvenih i geografskih čimbenika.

U tekstu ću primijeniti jedan od temeljnih etnoloških postulata (holizam), jednu pretpostavku (integracija kulture) i među nekim antropolozima prihvaćenu metodu (kontrolirana komparacija) u istraživanju veličine i strukture kućanstava na vlastelinstvu Cernik u Požeškoj županiji u drugoj polovici osamnaestoga i u prvoj polovici devetnaestoga stoljeća.¹ Pristup teži holizmu jer kućanstva promatra u širemu demografsko-društveno-gospodarstvenomu kontekstu². U toj je mjeri i

¹ Ovaj se tekst temelji na analizi kućanstava vlastelinstva Cernik priređenoj za disertaciju pod naslovom "Economic and Demographic History of Peasant Households on a Croatian Estate, 1756-1848". Za ovu je priliku nadopunjen teorijsko-metodološkim razmatranjima i komparativnom građom.

² Zbog ograničenja što ih nameće nedostatak podataka svi relevantni aspekti za proučavanje kućanstava nisu mogli biti obuhvaćeni. Primjerice, za 18. i 19. stoljeće nedostaje etnografskih opisa i iskaza seljaka o vlastitoj kulturi. K tome, postojeći su podaci često manjkavi i omogućuju tek postavljanje plauzibilnih modela za tumačenje kulturnih pojava i promjena. Baveći se problemom kućanstava u prošlosti shvatila sam da je povijesno istraživanje u svojim htijenjima ograničeno raspoloživom građom. Naime, povjesničar ne može krenuti od neke pretpostavke ili zanimljive pojave za analizu a da prije ne upozna raspoloživu građu. Ako to propusti učiniti može se dogoditi da uopće ne može obraditi predloženu temu.

integracijski jer promatra suodnose elemenata društvene strukture. Pritom uzajamna ovisnost elemenata društvene strukture, tj. njihova korelacija, nije shvaćena kao jednodjelan kauzalni odnos, već kao odnos recipročnosti, tj. kao obosmjerni utjecaj.

Metoda kontrolirane komparacije ostvaruje se u istraživanju jednoga vlastelinstva. Na tom mikroplanu pokazat će varijabilnost veličine i strukture kućanstava u tri vremenska presjeka. Sinkronijsku varijabilnost u pojedinome razdoblju tumačim sukladno integracijskome postulatu kao društveno-gospodarstveno-demografski suodnos. Dijakronijska se varijabilnost veličine i strukture kućanstava, dakle mijenja kroz vrijeme, također tumači društvenim, gospodarstvenim i demografskim čimbenicima (izvana) i razvojnim ciklusom kućanstava i obitelji (iznutra).

U analizi je riječ o vlastelinstvu Cernik što se je nalazilo u Požeškoj županiji u građanskoj Slavoniji, na granici s Vojnom krajinom, dotično s Gradiškom pukovnijom. Analizirana su rimokatolička sela istoimene župe. Razdoblje istraživanja određeno je povijesnim razlozima i dostupnim dokumentima. Ono započinje sredinom 18. stoljeća u vrijeme donošenja novih urbarijalnih zakona i, općenitije, u vrijeme organizacije i učvršćivanja građanske vlasti u Slavoniji. Završava se s ukidanjem feudalnih odnosa sredinom 19. stoljeća.

U prvome dijelu teksta razradit će teorijsko-metodološke pretpostavke analize, a u drugome prikazat će rezultate istraživanja i analize.

Teorijske pretpostavke

Ovo izlaganje o kućanstvima u civilnoj Slavoniji 18. i 19. stoljeća počiva na nekoliko fundamentalnih etnoloških principa. Sukladno prvome principu etnologija (ili socio-kulturna antropologija³) shvaćena je kao sintetička disciplina, što se, za razliku od disciplina kao što su sociologija, ekonomija, psihologija, itd., ne bavi samo jednim aspektom čovjekova djelovanja, već ujedinjuje sve aspekte čovjekova života u cjelovito proučavanje. Drugim riječima, taj princip podrazumijeva proučavanje svake pojave sa stajališta svih posebnih disciplina što se njome pojedinačno bave (s različitih aspekata), kao i njezino razumijevanje u kontekstu cijeloga društva i kulture u sklopu kojih se proučava. Taj se sveobuhvatan, kompozitan pogled naziva holističkom perspektivom i predstavlja jedan od fundamentalnih principa etnologije (Clifton 1968; Haviland 1987; Keesing i Keesing 1971).

S time je u neposrednoj svezi i druga pretpostavka ovoga istraživanja, naime, integracijsko shvaćanje kulture⁴. Integracija je tendencija svih aspekata kulture da funkcioniraju kao međuovisni dijelovi cjeline. Drugim riječima, kultura se shvaća kao isprepleteni skup pojedinih dijelova što zajedno pridonose

³ Termine rabim sinonimno (cf. Haviland 1987, Lévi-Strauss 1958).

⁴ Iz integracijskoga shvaćanja kulture i supsumacije svih aspekata ljudske djelatnosti pod kulturnu djelatnost i proizlazi holistički princip istraživanja.

funkcioniranju cjeline (Clifton 1968; Haviland 1987; Nader 1967). Za razliku od starijih pristupa u etnologiji, primjerice strukturalno-funkcionalističkoga, u kojemu je ta teza bila temeljnim polazištem, u suvremenim je istraživanjima ta teza tek pretpostavka za istraživanje (Keesing i Keesing 1971)⁵.

Integracijskom se tezom ne pretpostavlja potpuna harmonija između dijelova društveno-kulturološkoga sistema. Smatra se da međuovisnosti mogu biti različitoga stupnja, iako neki minimum harmoničnosti, podudaranja ili paralelizma mora postojati (Haviland 1987). Zbog te međuovisnosti elemenata sistema integracijska pretpostavka podrazumijeva i to da promjene u jednome dijelu društveno-kulturološkoga sistema uzrokuju promjene i u drugim, manje-više ovisnim dijelovima sistema. Međutim, ne isključuje se ni mogućnost da u nekim slučajevima područja kulture i društva nisu paralelna, tj. u recipročnoj ovisnosti, s drugim područjima. Primjerice, religijske i kozmološke ideje ne moraju biti u relaciji s društvenim sistemom, niti ga odražavati (Beattie 1968; Cohen 1968).

Treća se dimenzija teorijsko-metodoloških pretpostavki na kojima se temelji ovaj prilog sastoji u primjeni metode komparacije na mikrorazini (Eggan 1954; Fischer 1968; Nadel 1952). Radi se o takozvanoj "kontroliranoj komparaciji" (Eggan 1954) sličnih i susjednih zajednica što se nalaze u istome političkome, društvenome, ekološkome, gospodarstvenome i kulturološkome okruženju, no ipak se razlikuju u nekim elementima. Metoda se sastoji u tome da se uspoređuju razlikovni elementi dviju (ili više) zajednica, te da se tumačenje razlika, što se javljaju unatoč sličnome kontekstu u kojemu te zajednice opstoje, potraži upravo u tim razlikama. Ta se komparacija naziva kontroliranom jer se njome "kontrolira" (drži konstantnim) veliki broj varijabli što bi, u protivnome, interferirale s objašnjenjem razlika između promatranih zajednica. Njihovom kontrolom, tj. činjenicom da je veliki broj varijabli ili elemenata kulture isti, eliminira ih se kao alternativna tumačenja razlika u pojavama između uspoređivanih zajednica (Fischer 1968). Po tom svojstvu - kontroli varijabli - olakšava se interpretativni zadatak i postiže uvjerljivija interpretacija negoli metodom komparacija širokoga prostornog raspona (Cohen 1968). Takav postupak počiva na postulatu holizma i na pretpostavci o kulturi kao o integriranoj cjelini u kojoj promjene u jednome elementu, zbog integracije elemenata, povlače za sobom promjene u drugim elementima kulture.

Nakon izlaganja tih općih principa i metoda, valja spomenuti i posebne etnološke pretpostavke usvojene pri tumačenju i analizi kućanstava. U prvome redu, razlikujem termine "kućanstvo" i "obitelj". Prvim terminom označavam jednu ili više obitelji u zajedničkome kućanstvu. Terminom obitelj označavam manje

⁵ Funkcionalizam je metodološka hipoteza što postulira da svaku društvenu činjenicu, svaku društvenu instituciju valja proučavati u njezinim odnosima s cjelinom društva. Smisao ili funkcija neke institucije otkrit će se tek kad se shvati njezin odnos s drugim činjenicama ili institucijama. Dakle, dvije su strane funkcionalizma - holistička pretpostavka što podrazumijeva integracijsku pretpostavku i utilitaristički postulat, što razlog postojanja jedne institucije objašnjava njezinom funkcionalnošću (Panoff i Perrin 1973). Danas se funkcionalističko nasljeđe sastoji u prihvaćanju integracijskoga postulata. Utilitaristička je komponenta odbačena jer se njezinom primjenom onemogućava proučavanje kulturnih promjena. Najpoznatiji su predstavnici funkcionalizma u starijoj generaciji etnologa (antropologa) A. R. Radcliffe-Brown, B. Malinowski i M. Mauss.

jedinice unutar kućanstva, ili, pak, kućanstvo što se sastoji samo od jedne obitelji (Čapo 1990). U navedenom tekstu predlažem neke vrsti hermeneutički pristup analizi statističkih dokumenata o kućanstvu i obitelji. Taj pristup podrazumijeva nužnost interpretacije dokumenata u kontekstu u kojemu su nastali. Time se pojmovi kućanstvo i obitelj relativiziraju što otežava njihovo proučavanje. Međutim, pridonosi se njihovu objektivnijem proučavanju (ibid.).

Razlikovanje obitelji i kućanstva važno je stoga što se obično smatra da je veći broj obitelji u kućanstvu jedna od karakteristika tzv. kućne zadruge, u prošlosti specifične za Hrvatsku (i ne samo nju!) (Gavazzi 1978, Pavličević 1989, između ostalih). Međutim, to nije i jedina karakteristika kućne zadruge, a ne može se uzeti niti da je njezina *differentia specifica* jer više obitelji karakteristično je i za druge načine organiziranja kućanstva, primjerice za višegeneracijska proširena kućanstva srednje Europe u 18. i u 19. stoljeću.

Kako se u disertaciji nisam bavila različitim eksplicitnim i implicitnim definicijama zadruge, to ovom prilikom o njima ne mogu podrobnije raspravljati. Spomenut ću samo jednu činjenicu relevantnu za moje istraživanje. Milovan Gavazzi, autoritet na području istraživanja zadruge, ističe pravno-imovinski princip kolektivnoga vlasništva kao distinktivni princip kućne zadruge (1978, 82⁶). Iz tog načela proizlaze i druga svojstva zadruge - zajedničko gospodarenje i potrošnja (cf. Pavličević 1989, 23), te, u slučaju načelno moguće diobe (što može ali i ne mora biti izazvana smrću jednog zadrugara), ravnopravna podjela imovine na sve (ili samo muške) odrasle članove zadruge, ili na loze, ovisno o tradicijski utvrđenoj pravilu. S povijesno-pravnoga gledišta, pravni princip zajedničke imovine⁷ karakterističan je imovinski odnos u razdoblju tzv. feudalnoga prava⁸. Dakle, u razdoblju istraživanja vlastelinstva Cernik - u razdoblju tzv. kasnoga feudalizma - skupna imovina, tj. zadruga u pravno-imovinskome smislu, karakterizirala je sva istraživana kućanstva, neovisno o tome da li su se sastojala od jedne i/ili od više obitelji⁹.

⁶ Jedan od navoda što upućuju na tu tezu glasi ovako: "Vidljivo je iz toga da kod zadruge nije bitan broj članova, nego da se radi o načelu nepodijeljenoga odnosno nedjeljivoga zajedničkog imutka, o zajedničkom gospodarenju, o podjednakom korištenju svih zadržanih dobara za sve članove, o poštivanju određenih pravila prigodom (načelno moguće) diobe toga imutka." Čini mi se da bi u komentaru ovoga navoda valjalo spomenuti kako je prvi dio rečenice u protuslovlju s drugim dijelom. Naime, u prvome dijelu kaže se kako je zajednički imutak nedjeljiv, a u drugome se dijelu govori o pravilima (načelno moguće) diobe. Zadržani je imutak po definiciji zajednički, ali ne i nedjeljiv.

⁷ U razdoblju feudalizma najznačajniji dio imovine - zemlja - nije bio u vlasništvu seljaka.

⁸ Drugim riječima, imovinski sustav utemeljen na kolektivnoj imovini ne može biti razlikovni element hrvatske (i južnoslavenske) kućne zadruge spram drugih načina organizacije obitelji i kućanstva u Europi u razdoblju feudalizma. Ako je tome tako, valjalo bi postaviti slijedeće pitanje: po čemu se, u razdoblju feudalizma u kojemu je temeljni pravni princip skupna imovina, kućanstva u Hrvatskoj razlikuju od kućanstava u ostaloj Europi, osobito zapadnoj? Ili, čak pitanje, u čemu se, ako ne u pravnome smislu (jer je on univerzalan u doba feudalizma) sastoji specifičnost "kućne zadruge" u Hrvata (i općenito u južnih Slavena)? No, ta pitanja prelaze okvire ovoga teksta.

⁹ Sukladno tome, čini mi se da bi valjalo odvojiti razmatranje zadruge kao pravno-imovinskoga odnosa od razmatranja zadruge u kulturološkome smislu kao tipa obitelji i/ili kućanstva. Nadalje, valjalo bi pri razmatranju termina, a i pri njegovoj definiciji, biti precizniji glede razdoblja na koja se oboje odnose.

Ove sam pretpostavke primijenila u analizi i interpretaciji građe o kućanstvima na vlastelinstvu Cernik u kasnome feudalizmu. Naime, ta građa donosi broj ukućana i broj bračnih parova u zajedničkom kućanstvu¹⁰. Sukladno gornjim pretpostavkama, o zadrugi se, u smislu pravne ustanove, ne može zaključivati na temelju broja parova, tj. obitelji koje zajedno žive u jednome kućanstvu¹¹. Broj bračnih parova samo pokazuje broj nuklearnih obitelji u pojedinome kućanstvu. A u tom su razdoblju, prema feudalnome pravu, sva kućanstva, i ona s jednom obitelji i ona s više obitelji, bila zadružna, tj. s kolektivnim pravima i obvezama na dodijeljenoj im zemlji¹². Stoga, u pravnome smislu, ne možemo reći da su kućanstva s dva ili više para (obitelji) bila zadružna a ona s jednim parom nezadružna. I kućanstvo s jednim parom, tj. s jednom obitelji bilo je u pravno-imovinskome pogledu zadružno¹³. Tu je tvrdnju već iznio Baltazar Bogišić koncem prošloga stoljeća (Bogišić 1927). U potporu toj tvrdnji navodim i slijedeći citat:

"Ima, naprotiv, i vrlo mnogo kuća, ..., gdje zbog malog zemljišnog posjeda kućne zadruge tvore samo pojedinačne porodice, a da zbog toga bezuvjetno ne postoji pojedinačno nasljeđivanje." (Utješenović Ostrožinski 1988 /1859/).

Dakle, kućanstvo s jednom obitelji funkcioniralo je kao zadružno.

Sukladno svemu što je do sada rečeno, u raspravi o kućanstvima na cerničkome vlastelinstvu izbjegavala sam termin "zadruga". Umjesto tog termina rabila sam termine "jednostavna" i "složena" kućanstava¹⁴. Kućanstvima jednostavne strukture nazvala sam ona s jednim ili nijednim bračnim parom, tj. s

¹⁰ Pretpostavljam da se radilo o kućanstvu u stambenome smislu, ali i o kućanstvu kao o zadrugi, dakle, u pravno-gospodarstvenome smislu. Ta pretpostavka nije morala biti univerzalnom, jer poznato je da zadruga (u pravnome smislu) nije morala biti identična kućanstvu (u stambenome smislu).

¹¹ U krajnjoj konzekvenci, ostavimo li po strani definiciju zadruge u pravnome pogledu, možemo se pitati što je "zadruga" uopće. No, i to pitanje prelazi okvire ovoga teksta.

¹² Problem je složen i zato što za to razdoblje u većini slučajeva nema izravnih svjedočenja o kućanstvima jer povijesni izvori uglavnom nisu i etnološki izvori, tj. dokumenti viđenja ljudi o kulturi i društvu u kojemu žive. Različite perspektive zapisa o kulturi svojstvene su etnološkome istraživanju. U etnologiji se razlikuje nekoliko razina istraživanja. Jedna je razina istraživačeve konstrukcija društva i kulture nastala na temelju opservacije ponašanja, a druga je razina konstrukcija sudionika istraživane kulture, bilo na normativnoj bilo na ostvarenoj razini (Beattie, 1968). U povijesnome etnološkom istraživanju komplicira se prva razina, a druga je u većini slučajeva nedostupna. Prva se komplicira jer istraživač rabi građu što je konstrukcija nekog zapisivača ili istraživača iz prethodne epohe, dakle, to nije građa iz prve ruke. Stoga je i valja kritički ispitati ne bi li se otkrili modeli po kojima je nastala. Druga je razina u većini slučajeva nedostupna jer je isticanje potrebe razumijevanja kulture s gledišta njezinih sudionika etnološki princip kojega povijesna građa ne zadovoljava.

¹³ Oprez spram uzimanja broja obitelji kao pokazatelja zadružnoga kućanstva podupire i analiza definicija različitih autora navedenih kod Pavličevića (1989:19-25). Od devet određenja zadruga (bez autorova) samo četiri eksplicite spominju broj oženjenih parova kao sastavan dio definicije.

¹⁴ Nisam mogla postupiti obrnuto, tj. rabiti termin "zadruga" i za nukleama i za višeobiteljska kućanstva iako su oba u pravnome smislu bila zadruge. Rabljenjem toga termina izgubila bi se distinkcija između kućanstava s jednom i kućanstava s više obitelji.

jednom ili nijednom nuklearnom obitelji¹⁵. Kućanstvima složene strukture nazvala sam ona s dva ili više bračnih parova, tj. obitelji.

Izbjegavanjem uporabe termina "zadruga" ne želim ustvrditi kako zadruge nisu postojale u razdoblju istraživanja. Želim samo upozoriti da se na temelju građe o broju obitelji u kućanstvu, kućanstva ne mogu kategorizirati kao zadružna (s više obitelji) ili nezadružna (s jednom obitelji). U pravno-imovinskome smislu i jedna su i druga bila zadružna¹⁶.

Konačno, usvojena je interpretacija građe i izbjegavanje termina "zadruga" u svezi i s dinamičkim shvaćanjem kućanstva (Fortes 1971 /1958/; Hammel 1975) . Po tom shvaćanju kućanstva nisu statičke i statističke datosti, već prijelazne faze u razvoju obitelji. Sukladno tome, jednostavna i složena kućanstva ne shvaćaju se kao organizacijski tipovi obitelji, te najmanje jedinice društvene strukture, nego kao stupnjevi u razvojnome ciklusu istih, podložne rastu, diobi i izumiranju. Kućanstvo se shvaća kao sustav društvenih odnosa, institucija i aktivnosti s unutrašnjim pravilima razvoja i ponašanja, što je izložen izvanjskome, političko-pravnome (društvenome) djelovanju. Razvojni ciklus kućanstva pod utjecajem je društvenih, političkih i inih uvjeta života, no on ima i povratno djelovanje na iste (Hammel 1975). Prema tome shvaćanju složeno je kućanstvo (ili zadružno, u terminologiji autora) epifenomen demografskih i ekoloških (u smislu društvenoga i prirodnoga okoliša) uvjeta u kombinaciji s ideologijom (u smislu normativnoga sustava) što omogućuje takvu obiteljsku organizaciju. S druge strane, postojanje složene obiteljske organizacije može imati važnih posljedica na demografske i ekološke varijable. Tako shvaćeno kućanstvo omogućuje razumijevanje i tumačenje pojave da u kulturnome sistemu u kojemu je složeno kućanstvo ideal ono ne mora biti i statistički dominantno (Hammel 1975).

Nakon ovih uvodnih izlaganja prelazim na prezentaciju, komparaciju i interpretaciju građe o kućanstvima na cerničkome vlastelinstvu od polovice 18. do polovice 19. stoljeća.

Analiza veličine i strukture kućanstava u Slavoniji

Na temelju preliminarnih analiza uočila sam da se prema demografskim i gospodarstvenim kriterijima pojedinačna naselja na vlastelinstvu Cernik mogu

¹⁵ U užem smislu riječi "obitelj", u kućanstvu nema obitelji ako je jedan supružnik umro.

¹⁶ Zanimljivo je da je Maria Todorova, u raspravi o interpretaciji kmjnih povijesnih izvora o kućanstvima, zanemarujući feudalno pravo po kojemu su sva kućanstva u feudalizmu bila zadruge u pravno-imovinskome smislu, došla do zaključka kojim se dovodi u pitanje opstojnost zadruga u razdobljima u kojima o njima nema izravnih podataka. Evo njezina zaključka:

"Podaci svjedoče o postojanju zadruga u nekim dijelovima Balkana u 19. stoljeću. Povijesna je dokumentacija nedostatna da podupre tvrdnju o njezinu ranijem postojanju, a kamoli da je bila obvezatan stadij u razvoju obitelji na Balkanu. Dokumentacija ne potvrđuje da zadruge nije postojala u prijašnjim stoljećima. Međutim, istodobno, ona ne može dokazati suprotno." (Todorova 1990, prijevod J. Č.).

grupirati u tri grupe: jednu čini trgovište Cernik, drugu tzv. zapadna, a treću tzv. istočna sela¹⁷.

Usporedit ću veličinu kućanstava na cerničkome vlastelinstvu s onodobnim statističkim i nestatističkim izvještajima o veličini kućanstava u Slavoniji. Budući da za područje građanske Slavonije postoji tek jedan usporedni podatak, navest ću kao ilustraciju usporedne podatke i s područja vojne Slavonije. Nastojala sam usporedbu ograničiti na podatke što se odnose na razdoblje do polovice 19. stoljeća. Međutim, kako je ta građa oskudna, u nekoliko slučajeva navodim i kasniju građu. Pogledajmo prvo podatke za cerničko vlastelinstvo.

Tabela 1.
Veličina kućanstava

	n	prosjeak	st. dev.
1760.			
Cernik	87	5,75	3,06
zapadna sela	52	8,77	4,48
istočna sela	135	13,46	7,82
ukupno	274	10,12	6,47
1815.			
Cernik	95	10,80	6,20
zapadna sela	74	13,16	8,01
istočna sela	174	12,18	6,74
ukupno	343	12,01	6,43
1854.			
Cernik	192	6,05	3,92
zapadna sela	105	8,32	5,29
istočna sela	137	11,66	7,44
ukupno	434	8,37	6,06

¹⁷ Nazivi "zapadna" i "istočna" sela dati su na temelju prostornoga razmještaja naselja na vlastelinstvu. Zapadna su sela: Mala, Giletinci i Šagovina. Istočna sela obuhvaćaju: Bačindol, Baničevac, Drežnik, Opatovac i Podvrško.

Tabela 2.
Broj obitelji (bračnih parova) u kućanstvu

	prosjek	st. dev.	postotak kuća s	
			0/1	2+ obitelji
1760.				
Cernik	1,09	0,73	73,6	26,4
zapadna sela	1,58	0,78	50,0	50,0
istočna sela	2,59	1,85	30,4	69,6
ukupno	1,92	1,55	47,8	52,2
1815.				
Cernik	1,96	1,27	40,0	60,0
zapadna sela	2,34	1,60	34,7	65,3
istočna sela	2,41	1,62	29,7	70,3
ukupno	2,27	1,53	23,5	66,5
1854.				
Cernik	1,30	0,97	71,4	28,6
zapadna sela	1,77	1,30	52,4	47,6
istočna sela	2,65	2,13	31,4	68,6
ukupno	1,84	1,61	54,2	45,8

("n" označuje broj slučajeva. "st. dev." kratica je za standardnu devijaciju. Godine 1854. jedno je selo zbog nedostatka podataka izuzeto iz grupe istočnih sela i iz ukupnih podataka.)

Nestatistički izvještaji o veličini kućanstava procjene su putnika i istraživača Slavonije. Najraniji i, koliko znadem, jedini izvještaj iz građanskoga dijela zapis je Pilleri i Mitterpachera iz 1782. godine kako u Požeškoj županiji često obitava i do 20-tak parova zajedno u istoj kući (Matić 1951, 9).

Mnogo je više podataka o vojnoj Slavoniji, sa ili bez oznake užega područja na koje se podatak odnosi. Primjerice, Engel 1786. godine govori o 6 do 7 parova kao o maksimalnome broju što obitava u jednome krajiškom kućanstvu (Engel 1972, 182). Početkom 19. stoljeća Jović se žali, također za nespecificirano područje, na previše brojne zadruge u kojima krvno srodstvo širokim razgraničenjem gubi simpatetičku snagu. Također, tvrdi da u Granici nisu neobična kućanstva sa 30 do 50, pa i 70 ljudi (Jović 1962, 133). Bogišić¹⁸ ima podatke o kućanstvima u Gradiškoj i Brodskoj pukovnji. Općenito uzevši, male su kuće imale obično do 10, srednje između 15 i 16, a velike između 20 i 25 ljudi. Najveće su kuće sa 40 ljudi. U mjestu Okučani u Gradiškoj pukovnji najveće zadruge imale su 50 do 60 ljudi, obično sa 5 do 8 parova. Također se navodi da su veće kuće

¹⁸ Iako je prikupljena šezdesetih godina 19. stoljeća, grada je vjerojatno relevantna i za prvu polovicu 19. stoljeća.

češće u Krajini negoli u građanskoj Hrvatskoj (Bogišić 1874, 10). Najrecentniji izvještaj iz Vojne krajine, što se može tumačiti i kao oznaka stanja polovicom 19. stoljeća, svjedoči o vrlo velikim kućanstvima: navodno su najveća imala 60 do 70 duša i 16 do 20 oženjenih parova u dvije do tri "familije" u dalekom ili nikakvom srodstvu; srednja 7 do 10 i mala 4 do 5 parova (Lovretić 1897; Lovretić 1899).

Postoje i izvještaji koje ne možemo sigurno smjestiti ni u građansko ni u vojno područje. U prvoj četvrtini 19. stoljeća Csaplovics bilježi za neodređeno slavonsko područje kako u jednom kućanstvu obično živi 20 do 50 žitelja, s tim da 60 i više, a ponekad i 100 ukućana nisu rijetkost (Pavličević 1989, 23, 112). Također, Mijat Stojanović procjenjuje da je polovicom 19. stoljeća obično bilo 10 do 15 i više oženjenih ljudi u jednome kućanstvu (Stojsavljević 1973, 77).

Navedeni su komparativni podaci vrlo raznoliki. Bez obzira na vrijeme u kojemu su nastali i na užu regiju na koju se odnose, dvije su grupe podataka. U jednoj, ukazuje se na razmjerno velika kućanstva (Piller i Mitterpacher, Csaplovics, Jović, Stojanović i Lovretić). Drugu grupu čine umjereniji navodi o relativno malim kućanstvima (Engel, Bogišić). Istraživanje u Cerniku statistički potvrđuje drugu grupu navoda o veličini kućanstava. U prosjeku nalazimo samo oko dvije obitelji (ili dva bračna para) u kućanstvu u sva tri vremenska presjeka. Maksimalan je bračnih parova ustanovljen polovicom 19. stoljeća u jednome selu istočnoga dijela vlastelinstva i iznosio je 12. Glede broja ljudi, u prosjeku je bilo od 8 do 12 ljudi u jednome kućanstvu između 1760. i 1850. godine. To znači da su "male" zadruge (prema Bogišiću) prevladavale nad srednjima i velikima. Maksimalan broj ukućana ustanovljen je sredinom 19. stoljeća i iznosio je 45 ljudi. Dakle, na cerničkome su području kućanstva bila pretežno mala. I najveći broj ukućana bio je manji od svih usporednih navoda iz onodobnih nestatističkih podataka.

Nekoliko je statističkih podataka što potvrđuju da cerničko vlastelinstvo u to doba nije bilo iznimkom glede maloga broja ukućana. Kvantitativni podaci dostupni su i na mikrorazini - za vlastelinstva Šid i Viroviticu u građanskoj Slavoniji. Također, imađe i nekoliko makropodataka. Takav je, primjerice, Strohalov sud da je krajem 18. stoljeća u kućanstvu prema popisu prosječno živjelo samo 7 osoba (Pavličević 1989, 83). Početkom 19. stoljeća Hietzinger je prosječno kućanstvo Vojne krajine procijenio na 8 do 9 osoba (ibid.). Sredinom 19. stoljeća, Utješonović donosi podatak da je u Hrvatskoj i Slavoniji bez Vojne krajine prosječno kućanstvo imalo 8,5 ukućana i 2,02 obitelji, a krajiško kućanstvo 9 ukućana i jednu obitelj (Pavličević 1989, 79).

Podaci s vlastelinstava potvrđuju navode o relativno malome broju ukućana. Srednja je veličina kućanstava u trgovištu Šid oko 1820. godine bila slična srednjoj veličini kućanstava u trgovištu Cernik oko 1760. i 1850. godine: oba su imala dvije trećine kućanstava s manje od 7 osoba. Ta se brojčana sličnost u Šidu, dođuše, pojavljuje u drugome vremenskom razdoblju, tj. upravo u vrijeme povećanja broja ukućana u Cerniku (na 10,8). Još je jedna razlika između dva vlastelinstva: na cerničkome je vlastelinstvu postojala razlika u broju ukućana između trgovišta Cernik i obližnjih naselja; na šidskome vlastelinstvu i Šid i pripadajuće mu naselje imali su sličan broj ukućana (Gavrilović 1958, 63).

Početak 19. stoljeća bilo je u selima virovitičkoga vlastelinstva u prosjeku između 7 i 9 ukućana. Istodobno, u središtu vlastelinstva, u trgovištu istoga imena bilo je oko 5,75 ukućana 1812. i samo 4,64 ukućana 1821. godine (Adamček 1986). Tako se na tom vlastelinstvu potvrđuje razlika između broja ukućana u gradskome središtu i ruralnome okružju, a općenito uzevši, i relativno mala srednja veličina kućanstva. Međutim, u trgovištu Virovitica ne dolazi do porasta prosječnoga broja ukućana, iako je porast zabilježen u okolnim naseljima. Čini se da je Cernik, za razliku od druga dva slavonska gradića (Šid i Virovitica), početkom 19. stoljeća imao specifičan razvoj kućanstava.

Svi statistički podaci upućuju na oprezno prihvaćanje nestatističkih procjena veličine kućanstva, glede i broja ukućana i broja obitelji u kući. Statistički podaci upućuju na to da su velika kućanstva bila iznimna. Pretpostavljam da su ondašnji istraživači i pisci i nehotice generalizirali pojedine slučajeve iznimno velikih kućanstava, tj. da su ih navodili kao običajne ili česte. Zanimljivo je da su pretjeravali i domaći (pr. M. Stojanović) i strani autori (Piller i Mitterpacher)¹⁹.

Na temelju ovih komparacija moguće je donijeti nekoliko hipoteza o veličini kućanstava u Slavoniji u drugoj polovici 18. i u prvoj polovici 19. stoljeća. Prvo, prosječan je broj ukućana na oba politička područja Slavonije (građansko i vojno) bio relativno malen i sličan. Drugo, čini se da su postojale razlike između urbanoga²⁰ i ruralnoga okoliša glede broja ukućana: u prosjeku ruralna su naselja imala veća i složenija kućanstva negoli urbana²¹. Treće, povećanje broja ukućana na početku 19. stoljeća nije izolirana pojava na cerničkomu vlastelinstvu, iako je za sada nedovoljno podataka za njezino pobliže opisivanje (primjerice, radi li se o ruralnoj ili o urbanoj pojavi).

Ovi zaključci potkrijepljeni su rezultatima sličnih istraživanja u Mađarskoj. Prosječan je broj ukućana tamo još manji, postoji urbana i ruralna razlika, i pojava povećanja broja ukućana početkom 19. stoljeća (Andorka and Faragó 1983; Faragó 1977).

¹⁹ Postoji i mogućnost da su kućanstva u Vojnoj krajini, na koju se i odnose svi nestatistički podaci osim jednoga, bila veća, barem u pojedinim regijama, od kućanstava u građanskoj Hrvatskoj. Međutim, Utješenović, Engel i Bogišić osporavaju tu pretpostavku, kako za pojedine pukovnije tako i za ukupno područje.

²⁰ Govorim uvjetno o urbanoj sredini, ne u smislu veličine naselja, nego u smislu privrednih djelatnosti u tim naseljima. Vidjeti o razlici između privredne djelatnosti Cernika i ostalih naselja dalje u tekstu.

²¹ Susjedno je šidsko naselje možda funkcioniralo kao predgrađe Šida, a ne kao pravo ruralno naselje, te je stoga imalo sličnu veličinu kućanstava. Takav je slučaj zabilježen na cerničkome vlastelinstvu na kojemu je naselje Mala imalo gospodarstvenu strukturu sličnu Cerniku.

Sinkronijska (prostorna) i dijakronijska (vremenska) varijabilnost veličine i strukture kućanstava na cerničkome vlastelinstvu

Na temelju građe s cerničkoga vlastelinstva, nažalost bez mogućnosti komparacije s ostalim slavonskim prostorom, moguće je iznijeti i četvrtu hipotezu o svojstvima kućanstava u Slavoniji druge polovice 18. i prve polovice 19. stoljeća, naime, da složena kućanstva nisu prevladavala. Ona su u najboljem slučaju obuhvaćala oko 50% kućanstava, dakle, otprilike isto onoliko koliko i jednostavna kućanstva. Također, postojale su razlike u srazmjeru jednostavnih i složenih kućanstava na užim područjima vlastelinstva. Podaci pokazuju u prvome (oko 1760. godine) i u posljednjemu (oko 1850. godine) razdoblju tri izrazite skupine naselja na cerničkome vlastelinstvu. Jedna je trgovište s prosječno malim brojem ukućana i obitelji. Srednju, prijelaznu grupu čine tzv. zapadna sela s većim i složenijim kućanstvima negoli u Cerniku, no s manjim i jednostavnijim negoli u istočnim selima.

Istočna sela imaju relativno najveći broj ukućana i obitelji u jednome kućanstvu. U stotinjak godina što je proteklo od početka do kraja razdoblja analize u Cerniku i u zapadnim selima došlo je samo do neznatnih promjena u kućanstvima, dok je u istočnima broj ukućana u prosjeku pao za oko dvije osobe²².

Izostanak promjena u Cerniku i u zapadnim selima tek je prividan, kako to pokazuje popis kućanstava polovicom stogodišnjega razdoblja. On upućuje na razmjerno velike fluktuacije u broju ukućana i obitelji, odnosno na značajne promjene u veličini kućanstava. Do početka 19. stoljeća broj je ukućana rastao: broj se je ukućana u Cerniku povećao za 90%, a u zapadnim selima za 50%. Paralelne su se promjene zbile i u broju obitelji u kućanstvu što je izravno utjecalo na razmjer jednostavnih i složenih kućanstava. Primjerice, u Cerniku je 1760. godine samo 25% kućanstava bilo složeno. Taj je broj polovicom prve četvrtine 19. stoljeća narastao na 60%; dakle, više od polovice kućanstava imalo je složenu strukturu. Poslije toga u kraćemu razdoblju od samo četrdesetak godina Cernik i zapadna sela vratila su se na prvobitna manja kućanstva i prvobitne razmjere između složenih i jednostavnih kućanstava.

Objašnjenja tim pojavama potražila sam uz pomoć lepeze različitih čimbenika: migracijskih karakteristika i starosti naseljenika, društvenih i gospodarstvenih elemenata, te kulturološko - normativnih aspekata života u Slavoniji toga doba. Izvjesni demografski procesi u korelaciji s izvjesnim gospodarstvenim karakteristikama i procesima, na podlozi kulturoloških normi, mogu objasniti uočene sinkronijske razlike (između skupina naselja u pojedinim razdobljima) i dijakronijske procese (unutar pojedine skupine kroz vrijeme) na mikroplanu vlastelinstva. Ti su čimbenici međuovisni, istodobno i uzroci i

²² Zanimljivo je da se u kućanstvima zadržao relativno visoki broj obitelji (parova) - 2,7 - što znači da su obitelji zbog pada broja ukućana u prosjeku postale manje.

posljedice mijene kućanstava²³. Pogledajmo o kojim se čimbenicima radi i kako možemo objasniti njihovo uzajamno djelovanje. Napominjem još jednom kako su podaci za proučavanje svih tih aspekata oskudni, te stoga moja interpretacija samo sagledava moguća objašnjenja razlika u veličini i strukturi kućanstava²⁴.

Prvo ću sagledati čimbenike što mogu utjecati na opisane inicijalne razlike u veličini i strukturi kućanstava između skupina naselja. Zatim ću pokušati interpretirati promjene u svojstvima kućanstava u pojedinačnim skupinama.

Demografski moramo razlikovati obitelji i kućanstva što su kraće ili duže vrijeme boravila na tom teritoriju. Naime, popis stanovništva iz 1698. godine (Mažuran 1988) pokazuje da su tadašnji stanovnici Slavonije imali uglavnom jednostavnu strukturu kućanstava i mali broj ukućana. Većina je tadašnjih stanovnika Slavonije, prema istome autoru, bila tek kraće vrijeme nastanjena u Slavoniji. Iz tih sam podataka izvela hipotezu da su veličina i struktura kućanstava proporcionalni s dužinom boravka stanovnika na određenome teritoriju. Drugim riječima, pretpostavila sam da se tek s duljim boravkom jedne obitelji na određenome lokalitetu povećava broj ukućana i struktura kućanstva postaje složenom. Kako postoje indicije da su na cerničkome vlastelinstvu istočna sela zadržala kontinuitet naseljavanja od vremena Turaka, a zapadna sela i Cernik nisu (Pavičić 1953), razlike u dužini boravka stanovnika u pojedinim naseljima pružaju se kao jedno moguće objašnjenje inicijalnih razlika u veličini i strukturi kućanstava između istočnih i zapadnih (uključivo Cernik) naselja polovicom 18. stoljeća. Zapadna naselja i Cernik, s komparativno kasnije naseljenim stanovništvom, imala su manja i jednostavnija kućanstva; istočna naselja, s komparativno ranije naseljenim stanovništvom, imala su veća i složenija kućanstva.

Drugo, ne alternativno, nego komplementarno objašnjenje kulturološke je prirode. Na osnovi analiza građe pokazuje se plauzibilnom pretpostavka o razlikama u normama i percepciji optimalne veličine i strukture kućanstava u tim skupinama naselja. Ni u istočnim ni u zapadnim naseljima prosječna veličina kućanstava nije bila veća od 12 ljudi²⁵. U zapadnim je naseljima i Cerniku idealna veličina vjerojatno bila manja negoli u istočnim naseljima, kako to pokazuju podaci početkom i krajem razdoblja analize. I činjenica da su ta naselja nakon privremene faze porasta broja ukućana, uspostavila prvotnu nižu srednju veličinu kućanstava, govori u prilog hipoteze o kulturološkim razlikama između skupina naselja.

Treće, komplementarno objašnjenje inicijalnih razlika u kućanstvima između cerničkih naselja, društveno je gospodarsvene prirode. Ono implicira (i potvrđuje) kulturološke razlike između skupina naselja. Naime, između zapadnih naselja i Cernika, s jedne strane, te istočnih naselja, s druge, postojala je gospodarsvena razlika: prvu skupinu karakterizirala je mješovita poljodjelsko-tercijarna, a drugu poljodjelska djelatnost. Pretpostavljam da su naseljenici s mješovitim

²³ Objašnjenje postojanja složenih kućanstava na jugoslavenskome teritoriju pomoću gospodarsvenih prilika predložio je Traian Stoianovich 1980. godine (M. Todorova, usmeno priopćenje). Nažalost, taj mi tekst nije bio dostupan.

²⁴ Vidjeti bilješku br. 2.

²⁵ U pojedinačnim selima prosjek je mogao biti veći, primjerice oko 17 osoba u jednome istočnom selu 1760. godine.

privređivanjem naseljavali zapadni dio vlastelinstva (zapadna sela i Cernik) zbog njegova povoljnog položaja na razmeđu putova, zbog blizine Vojne krajine, te zbog uloge Cernika kao središta vlastelinstva i župe. Moguće je, također, da su upravo nepoljodjelske mogućnosti zarade, trgovina i zanatstvo, te najamni rad, pogodovale manjoj veličini i jednostavnijoj strukturi kućanstava u zapadnim naseljima i u Cerniku. Pretpostavljam, dakle, da je na Cerničkome vlastelinstvu obitavalo nekoliko supkulturnih skupina, različitih u gospodarstvu, kulturnim elementima, a možda i po podrijetlu.

Pretpostavke se o korelaciji između oblika kućanstva i gospodarstvenih karakteristika potvrđuju statističkim analizama. Statističke analize pokazale su pozitivnu i relativno visoku korelaciju (uzajamnu zavisnost) između veličine kućanstva i količine zemljišta kojom ono raspolaže, osobito polovicom 18. stoljeća. One, dakle, potvrđuju da su mali broj ukućana i jednostavna struktura kućanstava u svezi s mješovitom seljačko-građanskom privredom (Cernik i zapadna sela), te da su veći broj ukućana i složena struktura kućanstava u svezi sa seljačkim gospodarenjem (istočna sela). Drugim riječima, što je kućanstvo bilo veće, to je bilo veće zemljište kojim je ono raspolagalo. Ovoj korelaciji može se pouzdano utvrditi kauzalitet, tj. uzročno-posljedična veza veličine kućanstva i gospodarstvene situacije. Naime, ta je relativno visoka korelacija posljedicom urbarijalne²⁶ podjele zemljišta pri kojoj se je pazilo da kućanstva dobiju zemlju srazmjerno broju ukućana. To se je osobito isticalo u istočnijim naseljima vlastelinstva gdje je poljodjelstvo bilo i dominantnim načinom opstanka stanovništva. U Cerniku i u zapadnim selima, gdje su uz poljodjelstvo postojali i dodatni načini privređivanja, taj se srazmjer nije u tolikoj mjeri poštivao. U Cerniku, alternativni su izvori zarade bili zanatstvo, trgovina i najamni rad na vlastelinskome dobru. U zapadnim je selima najviše bila prisutna posljednja alternativa. Drugačiji gospodarski profil Cernika i zapadnih sela očituje se u broju tzv. inkvilina, tj. seljaka bezemljaša kao i u prosječnome zemljištu u jednome kućanstvu. Godine 1760. bila je u Cerniku gotovo dvije trećine inkvilina, u zapadnim selima oko 45%, a u istočnim taj je broj iznosio tek 12%. Posebnim analizama izlučila sam veličinu i strukturu kućanstava s obzirom na inkviline i ine seljake. Potvrdilo se je da su bezemljaši, koji su se vjerojatno bavili nekim alternativnim privređivanjem, imali manji broj ukućana i jednostavniju kućansku strukturu.

U srednjemu razdoblju nestaje razlika u veličini i strukturi kućanstava između Cernika, zapadnih i istočnih sela. To je povezano sa smanjivanjem razlika u gospodarstvenoj strukturi naselja. Očituje se, s jedne strane, u smanjivanju prosječnoga zemljišta po kućanstvu u istočnim selima i povećanju prosječnoga zemljišta u Cerniku i u zapadnim selima, te, s druge strane, u opadanju (u Cerniku na 30%) ili u potpunom nestajanju bezemljaša (zapadna i istočna sela). Istodobno, drastično se je smanjio broj trgovaca u Cerniku²⁷. Dakle, Cernik i zapadna sela postala su gospodarstveno sličnija istočnim selima, što se je ogledalo i u veličini i

²⁶ Radi se o razgraničenju seljačke i vlastelinske zemlje na temelju urbara carice Marije Terezije iz 1756. godine.

²⁷ Podaci o broju trgovaca i zanatlija često su nepouzdana, pa s rezervom valja uzeti i podatak o smanjenju broja trgovaca u Cerniku.

strukturi kućanstava. No, to nije i jedini uzrok zbližavanja karakteristika kućanstava, odnosno demografskih i etnografskih karakteristika cerničkih naselja. Postoji i jedan unutrašnji razlog - demografske promjene na nivou kućanstva - o kojima će još biti riječi.

Koncem promatranoga razdoblja, početna je distinkcija opet uspostavljena. Cernik se i istočna sela izrazito razlikuju po strukturi i veličini kućanstava, a zapadna sela grade most, prijelaz između dva ekstrema. Te su promjene u svezi s gospodarstvenim razvojem i demografskim procesima karakterističnim za svaku skupinu. Gospodarstveni se procesi ogledaju u raspoloživosti zemljišta na svako kućanstvo - drastično je smanjeno prosječno imanje samo u Cerniku. Međutim, u Cerniku se intenziviraju alternativni oblici privređivanja, osobito trgovina. Godine 1848. cerničko je područje odmah iza požeškoga po broju zanatlija i na prvome mjestu po broju trgovaca u cijeloj Požeškoj županiji (Potrebica 1984). Zapadna i istočna sela sačuvala su gospodarstveno stanje manje-više identično onome iz srednjega razdoblja. Drugim riječima, na promjene u veličini i strukturi kućanstava u zapadnim i istočnim selima u drugoj polovici istraživanoga razdoblja više su utjecale demografske prilike negoli gospodarstvene promjene. Vidjet ćemo dalje u tekstu o kojim se to demografskim prilikama radilo.

Koja se logika krije iza pretpostavljenih korelacija između promjena u gospodarstvenim i demografskim (svojstva kućanstava) čimbenicima? Odnosno, kako možemo pojasniti dijakronijske promjene u svojstvima kućanstava u pojedinim skupinama naselja? Pogledajmo zapadna sela i Cernik.

Djelovanje gospodarstvenih čimbenika na kućanstva u prvome razdoblju analize može biti dvojako i s različitim posljedicama. S jedne strane, raznorodne gospodarstvene mogućnosti i geografski položaj naselja pogoduju malim i jednostavnim kućanstvima. S druge strane, budući da je polovicom 18. stoljeća zemlja dodijeljena prema veličini kućanstava to već na početku perioda istraživanja, zbog malih kućanstava, zapadna sela i Cernik ne raspolazu s puno zemlje. Taj je momenat mogao djelovati u suprotnome smjeru od prvoga. Naime, moguće je da su ukućani željeli sačuvati svoja mala imanja i stoga, umjesto da se dijele, apsorbirali su novo stanovništvo u već postojeća kućanstva. Podaci pokazuju da se nešto slično moralo dogoditi: zapadna naselja i Cernik imala su visok priraštaj stanovništva i nisku stopu nastajanja novih kućanstava. Moment očuvanja posjeda prevladao je u prvoj polovici istraživanoga razdoblja nad geografsko-gospodarstvenim pogodnostima što su ih ta naselja uživala. Kao posljedica rastao je broj ukućana, a struktura kućanstava postala je složenom²⁸.

²⁸ Dva su osnovna demografska procesa utjecala na promjene u veličini i strukturi kućanstava - porast stanovništva i proces nastajanja novih kućanstava, tj. diobe. (Nova kućanstva mogu nastati i imigracijom pojedinaca ili obitelji. Međutim, poslije 1780. godine imigracija na Cerničkome vlastelinstvu, s iznimkom Cernika, postala je zanemarivom.) Od polovice 18. stoljeća do drugoga desetljeća 19. stoljeća, skupine naselja na vlastelinstvu pokazivale su značajne razlike u tim pokazateljima. Cernik i zapadna sela imala su daleko veći porast pućanstva (1,31% godišnje) od istočnih sela (0,28% godišnje). Istodobno, glede stope nastajanja novih kućanstava, Cernik je stagnirao (stopa je porasta bila 0,16% godišnje), a zapadna su i istočna sela imala mnogo veću stopu porasta broja kućanstava (između 0,5 i 0,6% godišnje). Primjećujemo da nema korelacije između porasta stanovništva i nastajanja novih kuća: naselja s velikim porastom pućanstva mogu imati nisku (Cernik) ili visoku stopu

Na temelju svega što je do sada rečeno zaključujem da je veličina kućanstava i uzročna i posljedična kategorija - uzročna za podjelu zemljišta; posljedična uslijed normi o veličini kućanstava, dužine boravljenja na teritoriju, gospodarstvenih uvjeta i razvojnoga ciklusa kućanstva. Moja je glavna teza da je u zapadnim selima i u Cerniku jedan od načina adaptacije kućanstava na promjene demografskih (porast stanovništva) i gospodarstvenih uvjeta (usitnjavanje posjeda, nepovoljni uvjeti za nepoljodjelske djelatnosti početkom 19. stoljeća, što se iskazuju kroz manji broj takvih djelatnika) sprečavanje rasta broja kućanstava, tj. izbjegavanje diobi. Podaci ukazuju da je to tipično baš za seljake s manjom količinom zemljišta, a ne za bezemljaše koji i nadalje imaju mali broj ukućana. Izbjegavanjem diobi, seljaci s malim imanjem sprečavaju usitnjavanje tih malih imanja. U tom je razdoblju gospodarstveno-demografski čimbenik bio važniji od normativnoga - naime, od željene veličine kućanstava. Istodobno to znači da su norme i ostvareno ponašanje u tom razdoblju bili u nesrazmjeru. Čim su se promijenili društveno-gospodarstveni uvjeti, pokazalo se je da se radi samo o prijelaznome razdoblju prilagodbe - zapadna sela i Cernik vratila su se na prvobitnu strukturu i veličinu kućanstava. Pogledajmo koje su to promjene uvjetovale harmonizaciju normi i ponašanja.

Nekoliko je elemenata prevladalo strah stanovnika zapadnih sela i Cernika od osiromašenja. Pretpostavljam da su kućanstva postala prevelika te da je u jednome trenutku veličina kućanstva prestala biti optimalnom²⁹. Uslijedila je relativno visoka stopa nastajanja novih kućanstava. Istodobno drastično se je smanjila stopa porasta stanovništva³⁰. Otvaranje novih gospodarstvenih mogućnosti, ponajviše u Cerniku, i podjela zemljišta zapadnim selima tijekom druge urbarijalne regulacije u drugome desetljeću 19. stoljeća, olakšale su i/ili potaknule diobe kućanstava. Tako pri kraju razdoblja promatranja, polovicom 19. stoljeća, zapadna sela i Cernik imaju veličinu i strukturu kućanstava kao na početku: komparativno nisku i

(zapadna sela) nastajanja novih kućanstava. Drugim riječima, naselja s različitim porastom stanovništva - visokim u zapadnim selima i niskim u istočnim selima - imaju sličnu stopu nastajanja novih kućanstava. Te su kombinacije porasta stanovništva i povećanja broja kućanstava rezultirale u svakoj skupini s različitim brojem ukućana polovicom razdoblja analize. Veliki porast stanovništva i komparativno zanemariv porast broja kućanstava rezultirali su sa skoro 100% porastom broja ukućana u Cerniku. U zapadnim je selima stopa rasta broja kućanstava bila veća nego u Cerniku, te je zbog toga, unatoč otprilike istome porastu stanovništva, veličina kućanstava povećana samo za 50%. Istodobno, u istočnim selima s niskim porastom pućanstva i komparativno većim porastom broja kuća, srednja se je veličina kućanstava smanjila za 10%.

²⁹ Istraživanje optimalne veličine kućanstava etnološki je vrlo zanimljiva tema, no mislim da do sada nije bila adekvatno obrađena.

³⁰ Istočna naselja i Cernik imala su relativno nizak priraštaj stanovnika: oko 0,07% godišnje u prvima i oko 0,32% godišnje u Cerniku. Zapadna su sela čak imala i negativnu stopu rasta stanovništva (-0,4% godišnje). Istodobno, Cernik je imao vrlo visoku stopu rasta broja kućanstava (1,8% godišnje); zapadna naselja nešto nižu, no, u usporedbi s mijenjom stanovništva vrlo visoku (0,83% godišnje); a istočna su sela imala stopu nastajanja novih kućanstava sličnu stopi porasta stanovnika (0,2%). Kombinacijom tih dviju varijabli zbile su se značajne promjene u veličini kućanstava spram prijašnjega razdoblja, osobito u zapadnim selima i u Cerniku. Zbog visokoga porasta broja kućanstava i srazmjerno niske stope rasta stanovništva, prosječan broj ukućana u zapadnim selima i u Cerniku smanjio se je za oko 40%. Zbog uravnoteženosti dviju stopa u istočnim selima, došlo je samo do manjega smanjivanja broja ukućana (5%).

jednostavnu. Normativni je element, podstaknut povoljnim demografskim (stagnacija stanovništva) i gospodarstvenim (povoljni uvjeti za nepoljodjelske djelatnosti) razvojem, prevladao.

Istočna su sela u cijelome razdoblju analize prošla kroz daleko manje perturbacije, i demografske i gospodarstvene. Na samome početku imadu komparativno veći broj ukućana i složenu strukturu kućanstva, te stoga što su primarno seljačka gospodarstva dobivaju inicijalno više zemljišta negoli njihovi susjedi. S porastom stanovništva dioba kućanstava nije problem jer raspolažu s dovoljno zemlje da se u prvoj i drugoj generaciji ne boje osiromašenja. Moguće je, također, da veća kućanstva ne bi bila optimalna kad bi se još više povećala apsorpcijom novih stanovnika³¹. Zbog tih razloga ne dolazi do ograničavanja diobi u istočnim selima. Rezultat je početkom 19. stoljeća manji broj ukućana negoli polovicom 18. stoljeća. U drugoj polovici istraživanoga razdoblja ne događaju se značajnije promjene u ponašanju stanovnika istočnih sela. Pritom je olakšavajuća okolnost da porast stanovnika postaje gotovo zanemariv, pa diobe više nisu tako učestale kao prije, čime se usporava smanjivanje imanja i opadanje broja ukućana.

U ovome dijelu analize pokušala sam razlikovne elemente kompariranih zajednica, što obitavaju isti širi društveno-kulturološki prostor, objasniti korelacijama (povezanošću) razlikovnih elemenata unutar svake zajednice. Pokazala sam kako demografski, gospodarstveni, kulturološki, društveni i geografski čimbenici u svakoj skupini sela ostvaruju drukčiji odnos, drukčiju cjelinu, te stoga i rezultiraju nekim razlikama u karakteristikama tih zajednica, primjerice u razlikama u svojstvima kućanstava. Drugim riječima, analiza je pokazala kako se radilo o supkulturnim zajednicama. Također, pokazala sam da se bilo koji čimbenik može promatrati i kao uzrok i kao posljedica, tj. da svaki djeluje na druge elemente i povratno biva izložen utjecaju drugih elemenata. Nemoguće je bilo utvrditi jednosmjernan kauzalitet, zbog čega nisam mogla utvrditi niti slijed pojedinačnih utjecaja. Općenito uzevši, dobila sam jedan kružni model u kojemu su svi elementi istodobno prisutni i djeluju jedni na druge.

Zaključak

Ovim sam tekstom postavila nekoliko teorijskih i praktičnih pitanja glede kućanstava. U teorijskome smislu problematizirala sam neke elemente definicije zadruge. Polazeći od pretpostavki da broj obitelji u kućanstvu nije distinktivna karakteristika zadruge, te da su u feudalizmu sva kućanstva zadruge u pravno-imovinskome smislu, u tekstu sam umjesto termina "zadruga" rabila sintagmu "jednostavna kućanstva" za kućanstva s jednom obitelji i sintagmu "složena kućanstva" za kućanstva s više obitelji.

³¹ Apsorpcija novih stanovnika u već postojeća kućanstva u istočnim selima manje bi se osjetila jer je u njima porast stanovništva bio daleko niži negoli u zapadnim naseljima (uključivo Cemik).

U praktičnome smislu, ovim sam tekstom tek načela temu komparativnoga proučavanja kućanstava u Hrvatskoj u 18. i u 19. stoljeću. Potvrđivanje hipoteza glede veličine i strukture kućanstava u onodobnoj Hrvatskoj iznesenih u ovome tekstu, zahtijeva dugoročan i strpljiv rad na prikupljanju i analizi podataka. Taj bi rad prvenstveno trebao biti statistički i temeljiti se na mikropodacima (primjerice na podacima s vlastelinstava ili iz crkvenih župa) kako se sva raznolikost mikropodataka ne bi izgubila na makroplanu.

Nadalje, i hipoteze glede razlika između kućanstava na Cerničkome vlastelinstvu preliminarne su. Njima su tek sugerirane mogućnosti tumačenja uočenih razlika između naselja. Pritom, neki su pojedinačni elementi interpretacije ostali nedovoljno osvijetljeni, primjerice, podrijetlo stanovnika na vlastelinstvu; sveza između optimalne veličine kućanstva i društveno-gosposudarstvenih čimbenika; korelacije između demografskih i kulturoloških čimbenika i sl. Svaki taj element traži pobliže istraživanje i utvrđivanje kako pojedinačnih činjenica tako i pretpostavljenih odnosa i korelacija s drugim činjenicama.

LITERATURA

- Adamček, J.
1986 "Prilozi povijesti Virovitice (od sredine 18. do sredine 19. stoljeća)", u: *Virovitički zbornik 1234-1984*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Virovitica, 157-179.
- Andorka, R. & T. Faragó
1983 "Pre-industrial household structure in Hungary", u: *Family Forms in Historic Europe*, ur. R. Wall, J. Robin i P. Laslett, Cambridge University Press, Cambridge, 281-307.
- Beattie, J.
1968 *Other Cultures*, The Free Press, New York.
- Bogišić, V.
1874 *Gragja u odgovorima iz različitih krajeva slovenskoga juga*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- 1927 "O obliku nazvanom inokoština u seoskoj porodici Srba i Hrvata", u: *Pravni članci i rasprave*, knj. I, Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd, 162-202, (Biblioteka za pravne i društvene nauke, 22).
- Clifton, J. A.
1968 "Cultural Anthropology, Aspirations and Approaches", u: *Introduction to Cultural Anthropology*, ur. J. A. Clifton, Houghton Mifflin Company, Boston, 3-47.
- Cohen, Y. A.
1968 "Macroethnology, Large - Scale Comparative Studies", u: *Introduction to Cultural Anthropology*, ur. J. A. Clifton, Houghton Mifflin Company, Boston, 402-448.

- Čapo, J.
1990 "Pogled etnologa na proučavanje kvantitativne građe o kućanstvima", *Narodna umjetnost*, Zagreb, 27, 59-71.
- Eggan, F.
1954 "Social Anthropology and the Method of Controlled Comparison", *American Anthropologist*, Washington, 56, 743-763.
- Engel, F. Š.
1972 "Opis kraljevine Slavonije i vojvodstva Srema", *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, Novi Sad, XX, 1, 154-203.
- Faragó, T.
1977 "Household structure and development of rural society in Hungary 1787-1828", *Történeti statisztikai tanulmányok*, [Budapest], 3, 105-214.
- Fischer, J. L.
1968 "Microethnology: Small - Scale Comparative Studies", u: *Introduction to Cultural Anthropology*, ur. J. A. Clifton, Houghton Mifflin Company, Boston, 374-401.
- Fortes, M.
1971(1958) "Introduction", u: *The Developmental Cycle in Domestic Groups*, ur. J. Goody, Cambridge University Press, Cambridge, 1-14.
- Gavazzi, M.
1978 "Sudbina obiteljskih zadruga jugoistočne Evrope", u: *Vrela i sudbine narodnih tradicija*, Liber, Zagreb, 80-93.
- Gavrilović, S.
1958 *Šid i šidsko vlastelinstvo (1699-1849)*, Matica srpska, Novi Sad.
- Hammel, E. A.
1975 "Reflections on the Zadruga", *Ethnologia Slavica*, Bratislava, VII, 141-151.
- Haviland, W. A.
1987 *Cultural Anthropology*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Jović, S.
1962 "Etnografska slika vojne granice", *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, Novi Sad, 9-10, 114-165.
- Keesing, R. M. & F. M. Keesing
1971 *New Perspectives in Cultural Anthropology*, Holt, Rinehart and Winston, Inc, New York.
- Lovretić, J.
1897 "Otok. Narodni život i običaji", *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, Zagreb, 2, 91-459.
1899 "Otok. Narodni život i običaji", *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, Zagreb, 4, 1, 46-112.
- Mažuran, I.
1988 *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Osijek.
- Matić, T.
1951 "Narodni život i običaji u Požeškoj županiji krajem osamnaestoga vijeka", *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, Zagreb, 35, 5-19.

- Nadel, S. F.
1952 "Witchcraft in Four African Societies: An Essay in Comparison", *American Anthropologist*, Washington, 54, 18-29.
- Nader, L.
1967 "Perspectives Gained from Field Work", u: *Horizons of Anthropology*, ur. Sol Tax, Aldine Publishing Company, Chicago, 148-159.
- Pavičić, S.
1953 *Podrijetlo naselja i govora u Slavoniji*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- Pavličević, D.
1989 *Hrvatske kućne zadruga, I. (do 1881)*, Liber, Zagreb.
- Potrebica, F.
1984 *Požeška županija za revolucije 1848-1849*, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb.
- Stojsavljević, B.
1973 *Povijest sela*, Prosvjeta, Zagreb.
- Todorova, M.
1990 "Myth-Making in European Family History: The Zadruga Revisited", *East European Politics and Societies*, Berkeley, 4, 1, 30-76.
- Utješenović Ostrožinski, O.
1988 (1859) *Kućne zadruga Južnih Slavena*, Školska knjiga - Stvarnost, Zagreb.

A HISTORICAL AND ETHNOLOGICAL INTERPRETATION OF HOUSEHOLDS ON THE EXAMPLE OF THE ESTATE CERNIK FROM 1760 TO 1850

SUMMARY

The author discusses interaction between demographic (size and structure) and economic (size of landholding) characteristics of households on a Croatian estate in the period between the middle of the 18th and the middle of the 19th century. The paper is partly based on the author's dissertation entitled "Economic and Demographic History of Peasant Households on a Croatian Estate, 1756- 1848".

The discussion is embedded in an ethnological framework consisting of four elements: holism, integration of culture, controlled comparison and developmental perspective on studying households. Within the methodological framework of dynamic view of households the author opens a discussion on *zadruga*, supposedly a dominant household type in Croatia at the time of analysis. Criticizing the reliance on data about household size and structure to infer the existence or non-existence of *zadruga*, the author proposes to distinguish legal from socio-